

się szeroko rozumianej średniowiecznej kultury Słowian Południowych, wówczas będzie mógł się poszczycić na gruncie polskim swego rodzaju nowatorskim podejściem do powyższych kwestii. Wypada mu zatem życzyć dalszego, pomyślnego rozwoju intelektualnego.

Piotr Kochanek, Lublin – KUL

Sławomir Bralewski, *Symmachia cesarstwa rzymskiego z Bogiem chrześcijan (IV-VI wiek)*, t. 1: „Niezwykła przemiana” – narodziny nowej epoki; t. 2: *Jedna religia w jednym cesarstwie. Rzymscy imperatorzy sprzymierzeni z Bogiem na straży jedności Kościoła od Konstantina I do Justyniana I*, Byzantina Lodziensia 27 i 32, Łódź 2018, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, ss. 312 + IX i 333 + VI.

Najnowsza dwutomowa praca Sławomira Bralewskiego jest tzw. książką profesorską tego autora, która w znacznym stopniu stanowi podsumowanie jego dotychczasowych dokonań w zakresie badań nad chrześcijaństwem konstantyńskim i postkonstantyńskim. Autor zawarł w niej wiele osobistych przemyśleń i refleksji, u podstaw których legła solidna znajomość przedmiotu zdobyta dzięki ponad dwudziestoletniej pracy naukowej w tym zakresie.

Pierwszy tom, noszący tytuł „*Niezwykła przemiana*” – *narodziny nowej epoki*, liczy w sumie 321 stron (312 + IX) i posiada 1028 przypisów, które umieszczono na każdej stronie pod tekstem. Tom ten składa się formalnie z kilkunastu elementów. Strukturę tę otwiera spis treści (s. VII-IX). Następnym segmentem jest wstęp (s. 1-10), który posiada dodatkowo 26 przypisów podtekstowych, co stanowi 2,600 przypisu na stronę (dalej: przyp./s.). Owych 26 not stanowi 2,529% całości przypisów omawianego tomu. Podstawową częścią rozprawy jest sześć rozdziałów. Pierwszy z nich (s. 11-24) obejmuje 14 stron i posiada 68 przypisów (= 4,857 przyp./s.; 6,614% wszystkich przyp.). Rozdział drugi (s. 25-70) to 46 stron i 227 not (= 4,934 przyp./s.; 22,081% wszystkich przyp.). Następny, trzeci rozdział (s. 71-81) to zaledwie 11 stron, którym dodano 52 przypisy (= 4,727 przyp./s.; 5,058% całości przyp.). Rozdział czwarty (s. 83-132) jest najobszerniejszym segmentem pierwszego tomu, ponieważ liczy aż 50 stron i posiada 373 noty (= 7,460 przyp./s.; 36,284% wszystkich przyp.). Z kolei na piąty rozdział (s. 133-155) składają się 23 strony tekstu, któremu towarzyszy

136 przypisów (= 5,913 przyp./s.; 13,229% przyp.). Wreszcie ostatni, szósty rozdział (s. 157-187) to 31 stron i 146 not (= 4,709 przyp./s.; 14,202% przyp.). Podsumowaniem tej całości jest zakończenie noszące tutaj tytuł „Refleksje końcowe” (s. 189-195). Po nim umieszczono wykaz skrótów (s. 197-200), w którym zawarto 97 abrewiacji. Następnym segmentem jest obszerna bibliografia (s. 201-231), którą zgodnie z powszechnie przyjmowaną logiką podzielono na źródła (s. 201-211) – jest ich w sumie 116 – i opracowania (s. 211-231). Tych ostatnich jest 475. Za bibliografią znajduje się „Summary – The Symmachy of the Roman Empire with the God of Christians (4th-6th centuries), vol. I: «Remarkable transformation» – the birth of a new age” (s. 233-239), które przetłumaczył Michał Zytka. Po tym angielskim streszczeniu zlokalizowano indeks osób (s. 241-249) oraz indeks nazw geograficznych i etnicznych (s. 251-253). Następne strony (s. 255-257) zajmuje wykaz ilustracji. Ich liczba wynosi 83, a autorem wszystkich zdjęć jest S. Bralewski. Po rzeczonym wykazie zamieszczono ów zbiór fotografii (s. 261-302). Zdjęcia są dobrej jakości. Jest to w literaturze polskiej bodajże najobszerniejsza „kolekcja” zdjęć przedstawiających zachowane fragmenty tzw. małej architektury Konstantynopola (m.in. kapitele kolumn i sarkofagi). W konsekwencji ta część książki stanowi jej znaczącą wartość dodaną, której nie da się znaleźć w innych opracowaniach (w skali światowej). Za zbiorem ilustracji widnieje wykaz wszystkich wydanych dotychczas tomów *Byzantina Lodziensia: 1997-2018* (s. 303-309), a następnie abstrakt rozprawy w języku polskim wraz ze słowami kluczowymi (s. 311) oraz abstrakt tejże pracy po angielsku i *keywords* (s. 312). Z formalnego punktu widzenia książka stanowi, jak widać, logicznie skonstruowaną całość, która koresponduje z badawczą dojrzałością jej autora.

Bibliografia, na którą, jak już wspomniano, składa się 475 pozycji, zawiera przede wszystkim publikacje w języku angielskim (213 pozycji = 44,842% całości). Dalsze miejsca w tym zestawieniu zajmują kolejno publikacje polskie (107 = 22,526%), francuskie (79 = 16,631%), niemieckie (60 = 12,631%), włoskie (14 = 2,947%) i rosyjskie (2 = 0,421%). Szczególną uwagę zwraca ilość cytowanych w rozprawie prac polskich, co świadczy m.in. o stale powiększającym się dorobku rodzimej bizantynistyki. Pisząc na temat bibliografii opracowań, należy wspomnieć o pewnych „przestawieniach” porządku alfabetycznego nazwisk autorów w ramach rzeczony bibliografii, które sprawiają, że kilka pozycji nie znajduje się na właściwym miejscu. Są to następujące nazwiska: Ehrhardt (s. 217), Laubscher (s. 223), Löhr (s. 223), McCormick (s. 224), McLynn (s. 224) i Müller-Retting (s. 225).

Pierwszy rozdział nosi tytuł „Chrześcijanie, nowy Lud Boży, w przeddzień «niezwykłej przemiany»”. Ten bardzo krótki segment rozprawy o charakterze introdukcji posiada tylko dwa paragrafy. Pierwszy z nich (s. 11-14) zwraca uwagę, idąc za Euzebiuszem z Cezarei, na fakt, że zdaniem chrześcijan doby antyku ich religia nie należała do sfery wyznaniowego nowinkarstwa, lecz była monoteizmem sięgającym swymi początkami zarania ludzkości. Paragraf ten ze względu na swą objętość budzi ewidentny niedosyt czytelnika. Wydaje się, że autor zbyt skrótowo potraktował problem ważny i ważki dla jego rozprawy. Z kolei drugi paragraf mówi o prześladowaniach chrześcijan na początku IV wieku (s. 14-24). Z lektury powyższych tekstów wynika, że autorowi chodziło tylko o naskicowanie dwóch momentów odnoszących się do chrześcijaństwa u zarania IV wieku: o podkreślenie, że chrześcijanie nie są najmłodszą religią cesarstwa, i o zwrócenie uwagi na śmierć męczeńską wielu wyznawców Chrystusa u progu IV stulecia. W ten sposób S. Bralewski zdaje się sugerować czytelnikowi, że podstawowymi przesłankami wyboru religijnego dokonanego przez Konstantyna były czcigodna starożytność chrześcijaństwa i odwaga chrześcijan w wyznawaniu swej wiary, udokumentowana licznymi aktami męczeństwa.

Rozdział drugi, „Poszukiwanie Najwyższego Boga przez Konstantyna – sojusz z Bogiem chrześcijan”, który nie posiada żadnych podpodziałów, jest logiczną kontynuacją też zarysowanych w rozdziale wprowadzającym. Analizy te zostały podbudowane szeroką bazą źródłową oraz bogatą literaturą pomocniczą. W ramach tej ostatniej autor stara się cytować zarówno opracowania najnowsze, jak i te najlepsze, co jest wynikiem jego wieloletnich doświadczeń na tym polu. W swych wywodach S. Bralewski przyjmuje generalnie stanowisko, w myśl którego Konstantyn dojrzewa do pełnego monoteizmu, a nie przyjmuje go w akcie jednorazowego, rewolucyjnego nawrócenia. Stanowisko to nie jest nowe, lecz opiera się na dociekaniach funkcjonujących w literaturze fachowej już od dawna. Wielu bowiem badaczy uważało i nadal uważa, że nawrócenie cesarza nie było aktem jednorazowym, lecz długim procesem, który, zdaniem niektórych, trwał do samej śmierci władcy. Wokół tego zagadnienia, zwanego technicznie „die constantinische Frage”, narosła obszerna literatura (por. J. Vogt, *Die constantinische Frage*, w: *Konstantin der Grosse*, red. von H. Kraft, *Wege der Forschung* 131, Darmstadt 1974, s. 345-387). Pogląd ten dziś jest wręcz „modny”.

Trzeci rozdział, „Od przełomu czasów do przełomu konstantyńskiego”, jeszcze krótszy od pierwszego, również nie posiada podziału na paragrafy, a jego tytuł sugeruje kontynuację rozważań zarysowanych w pierwszej części rozdziału pierwszego na temat chronologii ujmowanej w aspekcie

teologii biblijnej. W ten sposób autor stara się pogłębić poprzedni wywód, wzbogacając go także o dodatkowe źródła i opracowania.

Kolejny, czwarty rozdział pt. „«Ideologia zwycięstwa» w historiografii kościelnej” wprowadza czytelnika w okres historii chrześcijaństwa uznanego jako *religio licita* przez Konstantyna i nabierającego stopniowo przez cały IV wiek znaczenia zarówno w aspekcie religijnym, jak i politycznym. Rozdział ten posiada aż sześć paragrafów, w których prof. S. Bralewski analizuje kolejno (1) wymiar sakralno-militarny „ideologii zwycięstwa” (s. 87-96); (2) wymiar męczeński tejże ideologii (s. 96-98); (3) jej wymiar doktrynalny (s. 98-99); (4) rolę Boga jako obrońcy chrześcijaństwa (s. 100); (5) znaczenie pokoju, którego źródłem ma być wyrzeczenie się nienawiści w stosunku do Boga (s. 101-103); (6) rozumienie „ideologii zwycięstwa” w wybranych *Historiach kościelnych* napisanych w IV i V wieku (s. 104-113); (7) cnotę pobożności jako warunek szeroko rozumianego zwycięstwa (s. 113-132). Jak widać, to, co autor nazywa „ideologią zwycięstwa”, jest złożonym blokiem zagadnień. Jego analiza tej kwestii została przeprowadzona w oparciu o dzieła najwybitniejszych historyków antycznego Kościoła (Euzebiusz z Cezarei, Sokratesa Scholastyka i Sozomenesa), a także Rufina z Akwilei, Filostorgiusza i Teodoreta z Cyru. Trzeba przyznać, biorąc pod uwagę dotychczasową aktywność publikacyjną autora, że na przestrzeni wielu lat swej pracy naukowej zgłębił On uczciwie powyższe źródła. Stąd można przyjąć, że S. Bralewski, pisząc w oparciu o rzeczony materiał na powyższy temat, oddaje w ręce czytelnika dojrzałą syntezę, która jest owocem jego rzetelnych i wieloletnich badań. Nie przypadkiem też rozdział ten jest najobszerniejszą częścią pierwszego tomu.

Z kolei rozdział piąty, „Narodziny monastycyzmu – upadek starej i narodziny nowej filozofii”, jest podobnie jak rozdziały pierwszy i trzeci krótkim segmentem rozprawy. Nie posiada też, podobnie jak rozdziały drugi i trzeci, podziału na paragrafy. W samym jego tytule autor nawiązuje do znanej jeszcze z pism Ojców Kościoła tezy, która głosi, że chrześcijaństwo to jedyna i prawdziwa filozofia (w etymologicznym tego słowa znaczeniu), a jej zasady najpełniej rozumieją i realizują mnisi – filozofowie *par excellence*. Jest jasne, że w pracy prof. S. Bralewskiego nie mogło zabraknąć nawiązania do tej idei, chociażby ze względu na jej znaczenie w analizowanym przezeń okresie.

Wreszcie ostatni, szósty rozdział, „Przymierze cesarstwa z Bogiem poddane próbie. Konflikt Jana Chryzostoma z dworem cesarskim w relacjach Sokratesa i Hermiasza Sozomena”, posiada dwa paragrafy. Pierwszy z nich omawia postać Jana Chryzostoma w sposób, w jaki przedstawili ją dwaj wyżej wymienieni historycy (s. 160-176). Z kolei drugi kreśli portret cesarzowej Eudoksji oraz akcentuje jej rolę w wygnaniu Chryzostoma

z perspektywy wspomnianych historyków (s. 176-187). Historycy ci odpowiedzialnością za „zniszczenie” patriarchy Konstantynopola obarczają głównie jego wrogów, przy czym ocena Sokratesa jest bardziej wyważona, ponieważ dostrzega on również wady samego Jana Chryzostoma. Ostatecznie S. Bralewski przyznaje słusność biskupowi stolicy, stosując dość rozbudowaną argumentację. Rozdział ten jest więc swego rodzaju podwójną miniaturą biografii Jana Chryzostoma i cesarzowej Eudoksji, co stanowi jego dodatkową wartość w polskiej literaturze przedmiotu.

W ostatecznym rozrachunku S. Bralewski opisuje w pierwszym tomie dzieje symmachii cesarstwa z Bogiem chrześcijan od Konstantyna do początku V wieku. Sam tekst sześciu wspomnianych wyżej rozdziałów obejmuje 175 stron. Jest to więc synteza, którą cechuje ogromna zwięzłość. Czytelnik w szybkim tempie jest prowadzony przez swego przewodnika poprzez kolejne etapy „sojuszu”. Zwięzłość tę należy uznać za zaletę recenzowanej rozprawy. W ten bowiem sposób polski czytelnik otrzymał dobry, a przy tym krótki specjalistyczny wykład. Wykład ten jest zarazem propozycją autorskiego odczytania i zinterpretowania tego okresu dziejów chrześcijaństwa. Zarysy tej interpretacji można znaleźć w cytowanych w bibliografii wcześniejszych pracach prof. S. Bralewskiego. Jest rzeczą oczywistą, że każda interpretacja autorska wzbudza określone kontrowersje. Również i w tym przypadku z pewnymi tezami autora można bądź polemizować, bądź się z nimi nie zgadzać. Niemniej jednak trudno zaprzeczyć, że rozprawa ta może stanowić dla historyków wczesnego chrześcijaństwa w Polsce źródło inspiracji do ich własnych rozważań. W tym sensie opracowanie to spełnia nie tylko wymóg awansowy („książka profesorska”), ale ma szansę oddziaływać pozytywnie na pracę innych, w szczególności młodszych badaczy antyku chrześcijańskiego.

Rozprawa nie jest niestety wolna od błędów. Przydarzyło się bowiem autorowi kilka technicznych potknięć. Pomija on np. niemal zupełnie serie wydawnicze. Tymczasem warto zwrócić uwagę na fakt, że wiele ważnych opracowań opublikowano właśnie w ramach serii. Oto kilka przykładów: praca F. Heima (*La théologie de la victoire*) ukazała się w serii *Théologie historique* jako jej tom 89 (s. 219); z kolei książka F. Kolba (*Diocletian*) wyszła w serii *Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte* jako jej tom 27 (s. 221); rozprawa S.N.C. Lieu (*Manichaeism*) natomiast to pozycja 63 w serii *Wissenschaftliche Untersuchungen zum Alten Testament* (s. 223); wreszcie publikacja W. Sestona (*Dioclétien et la tétrarchie*) to książka 162 w serii *Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome* (s. 228); a opracowanie M. Wallraffa (*Der Kirchenhistoriker Sokrates*) to pozycja 68 w serii *Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte* (s. 231).

Warto także przedstawić niewielką tabelę korekt odnoszących się do przypisów zawierających opisy bibliograficzne poszczególnych opracowań. *Errata* ta nie jest kompletna, jednak pozwoli być może uniknąć pewnych błędów chociażby w drugim wydaniu niniejszej książki. Dla swego rodzaju równowagi natomiast należy zauważyć, że liczne teksty cytowane w oryginale greckim są przytaczane bezbłędnie.

lokalizacja	jest	powinno być
s. 1, przyp. 2, lin. 1 od dołu	<i>der Grosse</i>	<i>des Grossen</i>
s. 7, przyp. 20, lin. 5 od góry	<i>design er</i>	<i>désigner</i>
s. 18, przyp. 43, lin. 1 od dołu	hrsg.	hrsg. von
s. 29, przyp. 16, lin. 1 od góry	<i>des Entscheidung</i>	<i>der Entscheidung</i>
s. 29, przyp. 18, lin. 2 od góry	<i>Sonenkönig</i>	<i>Sonnenkönig</i>
s. 29, przyp. 18, lin. 2 od góry	<i>Religionspolitik</i>	<i>die Religionspolitik</i>
s. 30, przyp. 23, lin. 1 od góry	<i>Pogan</i>	<i>Pagan</i>
s. 54, przyp. 132, lin. 3 od góry	<i>Verrzicht</i>	<i>Verzicht</i>
s. 55, przyp. 139, lin. 2 od góry	<i>signum</i>	„ <i>signum</i> ”
s. 55, przyp. 139, lin. 2 od góry	<i>millenarisme</i>	<i>millénarisme</i>
s. 55, przyp. 139, lin. 2 od góry	<i>Roma aeterna</i>	„ <i>Roma aeterna</i> ”
s. 68, przyp. 218, lin. 2 od góry	<i>antichitá</i>	<i>antichità</i>
s. 68, przyp. 218, lin. 2 od góry	<i>all umanesimo</i>	<i>all'umanesimo</i>
s. 76, przyp. 32, lin. 4 od dołu	<i>der Grosse</i>	<i>des Grossen</i>
s. 77, przyp. 32, lin. 1 od góry	<i>chretien</i>	<i>chrétien</i>
s. 113, przyp. 238, lin. 1 od góry	<i>dérivé</i>	<i>dérivés</i>

s. 115, przyp. 251, lin. 2 od góry	<i>Archeologica</i>	<i>Archaeologica</i>
s. 171, przyp. 75, lin. 1 od dołu	<i>nui</i>	<i>nuit</i>
s. 172, przyp. 76, lin. 2 od góry	<i>V w.n.e.</i>	<i>V w. n.e.</i>
s. 177, przyp. 103, lin. 1 od góry	<i>inédit</i>	<i>inédit</i>
s. 177, lin. 2 od góry	<i>in Centurionem</i>	<i>In centurionem</i>
s. 177, lin. 3 od góry	<i>synode</i>	<i>Synode</i>
s. 179, przyp. 111, lin. 7 od góry	<i>legende</i>	<i>légende</i>
s. 179, lin. 3 od dołu	<i>do dziejów Jana</i>	<i>do dziejów konfliktu Jana</i>
s. 198, lin. 12 od góry	<i>Cor</i>	<i>COr</i>
s. 211, lin. 11 od góry	<i>hrsg.</i>	<i>hrsg. von</i>
s. 211, lin. 12 od góry	<i>Pogan</i>	<i>Pagan</i>
s. 211, lin. 20 od góry	<i>traité inédit</i>	<i>traité inédit</i>
s. 211, lin. 20 od góry	<i>in Centurionem</i>	<i>In centurionem</i>
s. 211, lin. 22 od góry	<i>le synod de latran</i>	<i>le Synod de Latran</i>
s. 211, lin. 22 od góry	<i>COr 5, Genève 1983</i>	<i>COr 5, 1983</i>
s. 213, lin. 1 od góry	<i>Kirche und Kaiser</i>	<i>Kirche und Kaiser</i>
s. 213, lin. 15 od góry	<i>dérivé</i>	<i>dérivés</i>
s. 213, lin. 18 od góry	<i>design er</i>	<i>désigner</i>
s. 213, s. 23 od góry	<i>powstanie rozwój</i>	<i>powstanie, rozwój</i>
s. 217, lin. 10 od góry	<i>St Ambrose</i>	<i>St. Ambrose</i>
s. 218, lin. 19 od dołu	<i>signum</i>	<i>„signum”</i>
s. 218, lin. 19 od dołu	<i>millenarisme</i>	<i>millénarisme</i>
s. 218, lin. 19 od dołu	<i>Roma aeterna</i>	<i>„Roma aeterna”</i>
s. 218, lin. 9 od dołu	<i>der Grosse</i>	<i>des Grossen</i>
s. 218, lin. 5 od dołu	<i>des Entscheidung</i>	<i>der Entscheidung</i>
s. 222, lin. 12 od góry	<i>Archeologica</i>	<i>Archaeologica</i>
s. 222, lin. 18 od dołu	<i>antichità</i>	<i>antichità</i>
s. 222, lin. 18 od dołu	<i>all'umanesimo</i>	<i>all'umanesimo</i>
s. 226, lin. 15 od góry	<i>nui</i>	<i>nuit</i>
s. 226, lin. 18 od góry	<i>legende</i>	<i>légende</i>
s. 229, lin. 10 od góry	<i>do dziejów Jana</i>	<i>do dziejów konfliktu Jana</i>
s. 229, lin. 19 od góry	<i>Verrzicht</i>	<i>Verzicht</i>

s. 231, lin. 10 od góry	<i>Sonenkönig</i>	<i>Sonnenkönig</i>
s. 231, lin. 16 od góry	<i>V w.n.e.</i>	<i>V w. n.e.</i>

Drugi tom, którego tytuł brzmi „Jedna religia w jednym cesarstwie. Rzymscy imperatorzy sprzymierzeni z Bogiem na straży jedności Kościoła od Konstantyna I do Justyniana I”, posiada w całości 339 stron (333 + VI) i 773 przypisy. Z formalnego punktu widzenia jest on skonstruowany podobnie jak jego poprzednik. Część wprowadzającą stanowi spis treści (s. V-VI) oraz wstęp (s. 1-6), który zaopatrzone w 11 przypisów (= 1,833 przyp./s.; 1,423% wszystkich not). Z kolei rdzeń rozprawy składa się z siedmiu rozdziałów. Pierwszy z nich (s. 7-30) to 24 strony i 109 przypisów (= 4,541 przyp./s.; 14,100% wszystkich przyp.). Rozdział drugi (s. 31-53) liczy 23 strony i 81 not (= 3,521 przyp./s.; 10,478% całości przyp.). Na trzeci rozdział (s. 55-60) składa się zaledwie 6 stron, na których widnieją 18 przypisów (= 3,000 przyp./s.; 2,328% przyp.). Podobnie bardzo krótki jest rozdział IV (s. 61-68), gdzie pod tekstem liczącym 8 stron umieszczono 16 not (= 2,000 przyp./s.; 2,069% przyp.). Najobszerniejszym segmentem pracy jest rozdział piąty (s. 69-115), który posiada 47 stron i 171 przypisów (= 3,638 przyp./s.; 22,121% wszystkich not). Rozdział szósty (s. 117-147) stanowi 31 stron, na których znajduje się 138 not (= 4,451 przyp./s.; 17,852% przyp.). Wreszcie ostatni, siódmy rozdział (s. 149-193) posiada 45 stron i 213 przypisów (= 4,733 przyp./s.; 27,554% przyp.). Tę całość domyka zakończenie (s. 195-200), gdzie na sześciu stronach umieszczono 16 przypisów (= 2,666 przyp./s.; 2,069% wszystkich not). Z punktu widzenia proporcji objętości poszczególnych rozdziałów widoczne jest pewne ich zachwianie. Rozdziały trzeci i czwarty wydają się zbyt małe. Jednak być może autor kierował się proporcjami, jakie dyktował mu posiadany materiał źródłowy. Następnym segmentem książki jest rozbudowany aparat techniczny złożony z kilku sekcji. Pierwszym elementem jest tutaj wykaz skrótów (s. 201-204), który zawiera 106 abrewiacji. Następną sekcją jest bibliografia (s. 205-246), którą podzielono na źródła (s. 205-219) i opracowania (s. 220-246). Wśród źródeł można się doliczyć 118 pozycji, bibliografia opracowań natomiast obejmuje 490 publikacji. Po niej zamieszczono „Summary – The Symmarchy of the Roman Empire with the God of Christians (IV-VI centuries). II. One religion in one Empire: The Roman Emperors allied with God on guard of the unity of the Church from Constantine I to Justinian I” (s. 247-256). Kolejnymi sekcjami tego segmentu rozprawy są indeks osób (s. 257-266) oraz indeks nazw geograficznych i etnicznych (s. 267-270). Po nich zlokalizowano spis ilustracji

cji, których jest 92 (s. 271-276). Po spisie zaś umieszczono same zdjęcia (s. 278-323). Spośród owych 92 fotografii większość wykonał sam prof. S. Bralewski, 18 natomiast jest dziełem dr. Pawła Filipczaka (nr 13, 14, 15, 16, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 69 i 70). Jest to bardzo cenny aneks stanowiący, jak i poprzedni (w tomie I), dużą wartość dodaną rozprawy. Po nim znajduje się abstrakt pracy w języku polskim wraz z tzw. słowami kluczowymi (s. 325) oraz abstrakt w języku angielskim wraz z *keywords* (s. 326). Na samym końcu segmentu zawierającego aparat techniczny zaś widnieje wykaz wszystkich wydanych dotychczas tomów *Byzantina Lodziensia: 1997-2018* (s. 327-333).

Bibliografia opracowań drugiego tomu liczy, jak napisano wyżej, 490 pozycji. Wśród nich dominują publikacje w języku angielskim (186 = 37,959%). Drugie miejsce w tej statystyce przypada pracom w języku polskim (129 = 26,326%), a trzecie – rozprawom francuskojęzycznym (113 = 23,061%). Poza tym rzeczona bibliografia obejmuje publikacje w języku niemieckim (53 = 10,816%), włoskim (7 = 1,428%), rosyjskim (1 = 0,204%) i łacińskim (1 = 0,204%). Podobnie jak w przypadku pierwszego tomu, również i tutaj pozytywnie zaskakuje ilość cytowanych prac w języku polskim. Dobrze świadczy to o możliwościach polskiej bizantynistyki. Należy dodać, że pewna liczba publikacji wymienionych w bibliografii opracowań tego tomu pokrywa się z opracowaniami cytowanymi już w tomie pierwszym. Takich przypadków doliczono się tutaj w sumie 81, co stanowi 16,530% całej, liczącej 490 pozycji, bibliografii opracowań w drugim tomie. Ten stan rzeczy jest zrozumiały, jeśli weźmie się pod uwagę, że owe „zdublowane” opracowania odnoszą się do przedziału chronologicznego obejmującego okres od IV do VI wieku włącznie.

Pierwsze cztery rozdziały są zwartymi całościami bez podziału na paragrafy. Rozdział pierwszy, „Zasady pierwszeństwa w Kościele w epoce wczesnego chrześcijaństwa”, ma charakter wprowadzenia. Odnosi się do genezy hierarchii biskupstw oraz roli metropolii kościelnych, z których później wyrasta idea pentarchii. W tym kontekście autor nie mógł również nie poruszyć kwestii prymatu rzymskiego. Drugim wątkiem jest rola i miejsce biskupa jako takiego we wspólnocie Kościoła lokalnego. Rozdział drugi, „Hierarchia wschodnich biskupów w historiografii kościelnej V w.”, jest zawężoną do wschodniej części cesarstwa kontynuacją problematyki podjętej w rozdziale wprowadzającym. Autor oparł się tutaj głównie na Euzebiuszu z Cezarei, Sokratesie Scholastyku, Sozomenesie i Teodorecie z Cyru. Krótki, bo zaledwie sześciostronicowy rozdział trzeci, „Zgromadzenia biskupów – synody i sobory”, został oparty głównie na opracowaniach, a jego treść jasno oddaje powyższy tytuł. Z kolei rozdział czwarty, „Cesarz Konstantyn wobec schizmy donacjańskiej”, zajmu-

je się, jak na to wskazuje jego tytuł, zagadnieniem rygoryzmu w Kościele antycznym i postawą władcy wobec rozłamu, jaki na tym tle rozdzierał ówczesny Kościół od wewnątrz. I tutaj bazą są opracowania. Jest to słuszne, ponieważ powyższe zagadnienie zostało już dobrze opracowane i posiada obszerną literaturę.

Dopiero trzy ostatnie rozdziały posiadają wewnątrz podpodziały. Rozdział piąty, „Władcy *Imperium Romanum* wobec kontrowersji ariańskiej i schizmy antiocheńskiej”, został podzielony na dwa paragrafy, jak to zresztą sugeruje jego tytuł. W ten sposób osobno omówiono kontrowersję ariańską (s. 70-107), a osobno schizmę antiocheńską (s. 107-115). Pierwsze zagadnienie, ze względu na ogrom literatury przedmiotu, przedstawił prof. S. Bralewski, opierając się przede wszystkim na opracowaniach. Do źródeł odwołał się tylko w momentach jego zdaniem ważnych i wymagających bezpośredniego wsparcia autorytetu pisarzy wczesnochrześcijańskich. W kwestii ściśle łączącej się z kontrowersją ariańską natomiast, czyli przy analizie schizmy antiocheńskiej, autor postawił głównie na źródła, pragnąc zapewne w ten sposób uzyskać większą swobodę w zarysowaniu własnego poglądu w tej materii.

Rozdział szósty, „Spór o ekonomię Wcielenia – próba przywrócenia jedności Kościoła przez cesarza Teodozjusza II (408-450)”, został podzielony na pięć sekcji: (1) apolinaryzm (s. 118-120), (2) chrystologia antiocheńska (s. 121-124), (3) chrystologia aleksandryjska (s. 124-128), (4) Sobór Efeski (s. 128-139), (5) „Sobór zbójcecki” w Efezie (s. 140-147). Zatem po omówieniu sporów trynitarnych w rozdziale wcześniejszym autor zgodnie z chronologią przechodzi do analizy kwestii chrystologicznych. Nie czyni tego jednak z pozycji znawcy teologii patrystycznej, lecz ze stanowiska historyka wczesnego Bizancjum. Koncentruje się więc na wpływie sytuacji wewnątrzkościelnej na cesarstwo jako takie. Rozbicie jedności kościelnej niszczyło bowiem również, co rozumiało, pokój społeczny w cesarstwie. Na taki zaś stan rzeczy żaden władca nie mógł patrzeć obojętnie. Analizując powyższe zagadnienie, S. Bralewski opiera się zarówno na źródłach, jak i na opracowaniach, dając jednak priorytet tym pierwszym. Zabieg ten wydaje się słuszny, ponieważ daje on autorowi możliwość przedstawienia samodzielnych konkluzji w tym względzie. S. Bralewski ocenia tutaj surowo krótkowzroczną politykę religijną Teodozjusza II, pod którego „skrzydłami” odbyły się oba spotkania biskupów w Efezie. Warto jego tezy porównać z wynikami badań prof. Kazimierza Iłskiego (*Sobory w polityce religijnej Teodozjusza II*, Poznań 1992).

Ostatni, szósty rozdział, „Zabiegi cesarza Marcjana (450-457) i jego następców o przywrócenie jedności Kościoła”, posiada trzy pa-

ragrafy: (1) Sobór Chalcedoński (s. 150-173), (2) zmagania o jedność Kościoła w latach 457-527 (s. 173-186), (3) kwestia jedności Kościoła za panowania Justyniana I, czyli w latach 527-565 (s. 186-193). Także i tutaj autor daje pierwszeństwo źródłom przed opracowaniami. Podkreślić należy, że rola soboru chalcedońskiego dla dalszej historii nie tylko Kościoła w starożytności, lecz również w wiekach następnych jest oczywista. Stąd prof. S. Bralewski słusznie traktuje to wydarzenie jako swoisty zwornik sklepienia w historii chrześcijaństwa. Ryzykuje równocześnie wiele, starając się problemy tej rangi przeanalizować na czterdziestu paru stronach. Jego zwięzłościową ekwilibrystykę należy jednak w tym przypadku (mimo zastrzeżeń) ocenić pozytywnie. Rozdział daje bowiem klarowny obraz zagadnienia, a przypisy jasno informują czytelnika zarówno w kwestii źródeł, jak i opracowań, które się do niego bezpośrednio odnoszą.

Owych siedem rozdziałów obejmuje w sumie 184 strony, na których przedstawiono kwestie teologiczno-polityczne między wiekiem IV a VI. Podobnie jak w przypadku tomu pierwszego można mówić o szczególnej zdolności prof. S. Bralewskiego do ujęć syntetycznych. Predestynuje go do tego wspomniane już wyżej wieloletnie doświadczenie w badaniach nad tym właśnie okresem dziejów Bizancjum prowadzonych po kątem stosunków państwowo-kościelnych. W konsekwencji publikowane wyniki budzą zaufanie, choć zawsze w takich przypadkach wskazana jest spora doza ostrożności, czy wręcz czujności czytelnika.

Podobnie jak tom pierwszy, także i tom drugi nie jest wolny od potknięć na gruncie bibliografii. Już w wykazie skrótów brak jest abrewiacji VP („Vox Patrum”) stosowanej w bibliografii (por. s. 238, lin. 3 od dołu – Nocon; s. 236, lin. 10 od góry – Longosz; s. 239, lin. 5 od dołu – Pietras; s. 244, lin. 2 od góry – Śrutwa). Autor pomija też, podobnie jak miało to miejsce w przypadku bibliografii opracowań tomu pierwszego, serie wydawcze. Oto kilka przykładów: praca P. Blaudeau (*Le siège de Rome*) to tom 460 serii *Collection de l'École française de Rome* (s. 222); H.C. Brennecke wydał swą książkę (*Hilarius von Poitiers*) jako tom 26 serii *Patristische Texte und Studien* (s. 224); z kolei H. Chadwick opublikował swą rozprawę (*The Early Church*) jako pierwszą rozprawę serii *Pelican History of the Church* (s. 225); pozycja K. Holuma (*Theodosian Empresses*) to element 3 serii *The Transformation of the Classical Heritage* (s. 232); H.-J. Klauck wydał swe opracowanie (*Hausgemeinde und Hauskirche*) jako publikację 103 w *Stuttgarter Bibelstudien* (s. 234); praca C. Rammelta (*Ibas von Edessa*) natomiast ukazała się z numerem 106 w serii *Arbeiten zur Kirchengeschichte* (s. 240).

lokalizacja	jest	powinno być
s. 19, przyp. 70, lin. 1 od dołu	<i>Historische</i>	<i>historische</i>
s. 25, przyp. 94, lin. 1 od góry	<i>Aries</i>	<i>Arles</i>
s. 26, przyp. 96, lin. 1 od góry	<i>litteraire</i>	<i>littéraire</i>
s. 26, przyp. 96, lin. 1 od góry	<i>chretienne</i>	<i>chrétienne</i>
s. 26, lin. 2 od góry	<i>jusqu'a</i>	<i>jusqu'à</i>
s. 26, przyp. 97, lin. 2 od góry	<i>ideologie</i>	<i>idéologie</i>
s. 26, przyp. 99, lin. 1 od góry	<i>defenseur</i>	<i>défenseur</i>
s. 26, lin. 2 od góry	<i>archeologiques</i>	<i>archéologiques</i>
s. 33, przyp. 8, lin. 2 od dołu	<i>ideologie</i>	<i>idéologie</i>
s. 43, przyp. 56, lin. 1 od dołu	<i>Saints</i>	<i>saints</i>
s. 43, przyp. 56, lin. 1 od dołu	<i>Pèrelinages</i>	<i>pèlerinages</i>
s. 47, przyp. 68, lin. 5 od góry	<i>élévation</i>	<i>élévation</i>
s. 47, lin. 8 od góry	<i>oecumenique</i>	<i>oecuménique</i>
s. 47, lin. 8 od góry	<i>le Monde chretien</i>	<i>le monde chrétien</i>
s. 47, lin. 8 od góry	Chambesy-Geneve	Chambésy-Genève
s. 57, przyp. 7, lin. 1 od dołu	<i>Papstidee Untersuchungen</i>	<i>Papstidee. Untersuchungen</i>
s. 58, przyp. 10, lin. 5 od góry	hrsg.	hrsg. von
s. 58, lin. 6 od góry	<i>oecumènique</i>	<i>oecuménique</i>
s. 76, przyp. 31, lin. 4 od dołu	<i>Chalcédoine</i>	<i>Chalcédoine</i>
s. 92, przyp. 84, lin. 2 od dołu	<i>Arianischen</i>	<i>arianischen</i>
s. 103, przyp. 129, lin. 2 od góry	<i>soboru w konstantynopol- skiego I</i>	<i>Soboru Konstantynopolsk- iego I</i>
s. 103, przyp. 134, lin. 2 od góry	<i>Theososisus</i>	<i>Theodosius</i>

s. 105, przyp. 138, lin. 4 od góry	<i>St Ambrose</i>	<i>St. Ambrose</i>
s. 108, przyp. 145, lin. 2 od dołu	hrsg.	hrsg. von
s. 110, przyp. 157, lin. 4 od dołu	<i>resistances</i>	<i>résistances</i>
s. 111, przyp. 157, lin. 3 od góry	<i>comunion</i>	<i>communion</i>
s. 113, przyp. 168, lin. 2 od dołu	<i>oecumenique</i>	<i>oecuménique</i>
s. 113, przyp. 168, lin. 2 od dołu	<i>le Monde chretien</i>	<i>le monde chrétien</i>
s. 113, lin. 1 od dołu	Chambesy-Geneve	Chambésy-Genève
s. 120, przyp. 3, lin. 1 od dołu	<i>ideologie</i>	<i>idéologie</i>
s. 125, przyp. 22, lin. 4 od góry	<i>L'humanite</i>	<i>L'humanité</i>
s. 126, przyp. 25, lin. 1 od góry	ed.	hrsg. von
s. 127, przyp. 32, lin. 2 od dołu	<i>Historii kościelnej</i>	„ <i>Historii kościelnej</i> ”
s. 127, przyp. 33, lin. 4 od góry	Luibheid	Luibhéid
s. 133, przyp. 65, lin. 1 od dołu	Luibheid	Luibhéid
s. 137, przyp. 89, lin. 1 od góry	<i>d'Ephèse</i>	<i>d'Éphèse</i>
s. 143, przyp. 112, lin. 3 od góry	ed.	hrsg. von
s. 152, przyp. 10, lin. 1 od dołu	hrsg.	hrsg. von
s. 167, przyp. 83, lin. 7 od góry	ed.	hrsg. von
s. 182, przyp. 160, lin. 1 od góry	<i>Philoxene</i>	<i>Philoxène</i>
s. 191, przyp. 205, lin. 3 od dołu	ed.	hrsg. von
s. 191, przyp. 206, lin. 2 od góry	<i>Arabowie spotkanie</i>	<i>Arabowie. Spotkanie</i>
s. 196, przyp. 7, lin. 2 od dołu	<i>Arabowie spotkanie</i>	<i>Arabowie. Spotkanie</i>

s. 197, przyp. 8, lin. 2 od góry	<i>expeditions</i>	<i>expéditions</i>
s. 197, lin. 3 od góry	Flussin	Flusin
s. 220, lin. 15 od dołu	<i>comunion</i>	<i>communion</i>
s. 221, lin. 3 od góry	ed.	hrsg. von
s. 223, lin. 6 od góry	<i>tolerance</i>	<i>tolérance</i>
s. 223, lin. 7 od góry	<i>a i'egard</i>	à l'égard
s. 223, lin. 10 od dołu	<i>d'Ephèse</i>	<i>d'Éphèse</i>
s. 224, lin. 8 od góry	hrsg.	hrsg. von
s. 224, lin. 12 od góry	<i>Arianischen</i>	<i>arianischen</i>
s. 224, lin. 5 od dołu	<i>oecumènique</i>	<i>oecuménique</i>
s. 227, lin. 6 od góry	<i>defenseur</i>	<i>défenseur</i>
s. 227, lin. 7 od góry	<i>archeologiques</i>	<i>archéologiques</i>
s. 227, lin. 11 od dołu	<i>St Ambrose</i>	<i>St. Ambrose</i>
s. 228, lin. 7 od góry	<i>Theososius</i>	<i>Theodosius</i>
s. 228, lin. 13 od dołu	Flussin	Flusin
s. 228, lin. 13 od dołu	<i>VII e</i>	<i>VIIe</i>
s. 229, lin. 5 od góry	<i>Macedoniusin</i>	<i>Macedonius in</i>
s. 229, lin. 7 od góry	ed.	hrsg. von
s. 229, lin. 16 od góry	<i>expeditions</i>	<i>expéditions</i>
s. 230, lin. 3 od góry	ed.	hrsg. von
s. 230, lin. 6 od góry	<i>Historii kościelnej</i>	„ <i>Historii kościelnej</i> ”
s. 230, lin. 12 od góry	<i>Aries</i>	<i>Arles</i>
s. 230, lin. 14 od góry	hrsg.	hrsg. von
s. 231, lin. 10 od góry	hrsg.	hrsg. von
s. 231, lin. 19 od góry	<i>d'Ephèse</i>	<i>d'Éphèse</i>
s. 231, lin. 14 od dołu	ed.	hrsg. von
s. 232, lin. 14 od góry	<i>Empress</i>	<i>Empresses</i>
s. 232, lin. 12 od dołu	<i>Chalcédoine</i>	<i>Chalcédoine</i>
s. 233, lin. 8 od góry	Boston 2007.	Boston 2007, s. 71–94.
s. 233, lin. 11 od dołu	<i>d'Ephèse</i>	<i>d'Éphèse</i>
s. 234, lin. 8-9 od dołu	świata Konstantynopoli- tańczycy	świata. Konstantynopoli- tańczycy
s. 234, lin. 7 od dołu	hrsg.	hrsg. von
s. 235, lin. 4 od dołu	<i>zycia</i>	<i>życia</i>
s. 236, lin. 13 od dołu	Luibheid	Luibhéid

s. 236, lin. 7 od dołu	<i>Saints</i>	<i>saints</i>
s. 236, lin. 7 od dołu	<i>Pèrelinages</i>	<i>pèlerinages</i>
s. 237, lin. 16 od góry	<i>L'humanite</i>	<i>L'humanité</i>
s. 237, lin. 15 od dołu	<i>oecumenique</i>	<i>oecuménique</i>
s. 237, lin. 15 od dołu	<i>le Monde chretien</i>	<i>le monde chrétien</i>
s. 237, lin. 14 od dołu	Chambesy-Geneve	Chambésy-Genève
s. 238, lin. 10 od góry	<i>litteraire</i>	<i>littéraire</i>
s. 238, lin. 10 od góry	<i>chretienne</i>	<i>chrétienne</i>
s. 238, lin. 10 od góry	<i>jusqu'a</i>	<i>jusqu'à</i>
s. 239, lin. 5 od dołu	s. 855–865.	s. 855–869.
s. 240, lin. 6 od góry	<i>resistances</i>	<i>résistances</i>
s. 240, lin. 13 od góry	<i>ideologie</i>	<i>idéologie</i>
s. 241, lin. 2 od góry	<i>oecumenique</i>	<i>oecuménique</i>
s. 241, lin. 3 od góry	<i>le Monde chretien</i>	<i>le monde chrétien</i>
s. 241, lin. 3 od góry	Chambesy-Geneve	Chambésy-Genève
s. 241, lin. 2 od dołu	<i>Historische</i>	<i>historische</i>
s. 242, lin. 3 od góry	<i>Chalcedon Geschichte</i>	<i>Chalcedon. Geschichte</i>
s. 242, lin. 2 od dołu	<i>Papstidee Untersuchungen</i>	<i>Papstidee. Untersuchungen</i>
s. 244, lin. 1 od góry	<i>soboru w konstantynopol- skiego I</i>	<i>Soboru Konstantynopolsk- iego I</i>
s. 244, lin. 6 od góry	<i>Philoxene</i>	<i>Philoxène</i>
s. 244, lin. 10 od dołu	Van Damme	Van Dam
s. 246, lin. 6 od góry	Upsala	Uppsala
s. 246, lin. 18-19 od góry	<i>Arabowie spotkanie</i>	<i>Arabowie. Spotkanie</i>
s. 246, lin. 22 od góry	<i>Arabowie spotkanie</i>	<i>Arabowie. Spotkanie</i>

Dwutomowa synteza prof. S. Bralewskiego jest bez wątpienia pozycją wartościową, która ma szansę stać się pracą ważną w kręgu polskich miłośników antyku chrześcijańskiego. Godnymi uwagi elementami uzupełniającymi tę pozycję są jej wykazy bibliograficzne mogące z powodzeniem służyć za przewodnik nie tylko początkującemu badaczowi. Osobną sprawą, którą już wyżej sygnalizowano, są dwa bloki autorskich kolorowych fotografii (83 + 92). Ukazują one przeważnie tzw. małą architekturę Konstantynopola, trudno dostępną nie tylko w popularnych wydaniach albumowych, lecz także w wysokiej klasy pracach specjalistycznych. Za ich

opublikowanie w kolorze należą się zarówno autorowi, jak i Wydawnictwu Uniwersytetu Łódzkiego słowa uznania.

Cenną wartością dodaną tej monografii jest także odwołanie się autora do prac jednego z najbardziej eminentnych patrologów drugiej połowy XX wieku, André de Halleux (18 I 1929-30 I 1994), którego dziewięć pozycji widnieje w bibliografii niniejszej syntezy. Fakt ten zdaje się sugerować, że głębokie, dojrzałe spojrzenie belgijskiego badacza, który analizowaniu teologicznej i politycznej roli pierwszych soborów powszechnych poświęcił aż 34 artykuły, pomogło S. Bralewskiemu w lepszym zrozumieniu procesu wzajemnego przenikania się myśli teologicznej i idei geopolitycznych epoki.

Książka ta jest, jak już wspomniano na wstępie niniejszej recenzji, owocem ponad dwudziestu lat badań autora nad chrześcijaństwem IV, V i VI wieku. Jest to zatem dojrzały owoc zarówno jego dociekań naukowych, jak i osobistych przemyśleń. Dopiero łącząc te dwie perspektywy, można podjąć się oceny rzeczzonego opracowania. Należy zaś je uznać za syntezę udaną mimo wskazanych wyżej niedociągnięć (głównie) technicznych. W konsekwencji wypada życzyć autorowi, aby dalej wzrastał nie tylko w latach, ale i w mądrości i aby jego publikacje dalej wzbogacały dorobek polskiej bizantynytyki.

Piotr Kochanek, Lublin – KUL